

KS. DOMINIK LUBIŃSKI
Institut Teologiczny, Łódź

ROLA CZYNNIKA RELIGIJNEGO W FORMOWANIU SUMIENIA W NAUCZANIU BENEDYKTA XVI

Słowa kluczowe: kształtowanie sumienia, religia, nauczanie Benedykta XVI

1. Wstęp. 2. Pojęcie i geneza sumienia. 2. Doświadczenie Boga fundamentem formacji. 3. Słuchanie Słowa Bożego, wiara i modlitwa. 4. Sakrament pojednania i Eucharystii.. 5. Zakończenie

1. WSTĘP

Zjawisko sumienia ma kluczowe znaczenie dla człowieka w ocenach moralnych i w budowaniu ładu społeczno-moralnego. W dyskusjach dotyczących koncepcji wolności, oddziaływania autorytetu sumienie odgrywa podstawową rolę, ponieważ w nim dokonuje się wartościowanie moralne i decyzyja o tym, co dobre lub nie. Szczególnie po Soborze Watykańskim II dyskusje toczą się wokół koncepcji sumienia, roli czynnika religijnego w jego formacji oraz statusu wolności i norm w życiu człowieka. Dla jednych bowiem sumienie jest ostoją wolności i priorytetem w realizacji działania. Inni natomiast stoją na stanowisku podporządkowania sumienia autorytetowi jako normie decydującej i obiektywnej. Dlatego niezwykle cenna w tej debacie jest mało znana na polskim gruncie myśl Benedykta XVI. Niniejszy artykuł jest próbą ukazania myśli teologa i papieża w aspekcie formacji sumienia i odpowiedzią na pytanie: jaką rolę odgrywa czynnik religijny w formacji sumienia?

Aby udzielić odpowiedzi na to pytanie zostaną omówione następujące zagadnienia:

- pojęcie i geneza sumienia,
- doświadczenie Boga fundamentem formacji,
- słuchanie Słowa Bożego, wiara i modlitwa,
- sakrament pojednania i Eucharystii.

2. POJĘCIE I GENEZA SUMIENIA

Sumienie dla papieża Benedykta XVI, jest zjawiskiem powszechnym, wrodzoną i naturalną zdolnością wartościowania według prawa moralnego, które jest wspólnym mianownikiem dla wszystkich ludzi. Jego głos staje się imperatywem szanującym wolność człowieka, ale nie jest fakultatywny. Stanowi wyposażenie natury ludzkiej i dzięki niej jest otwarte na transcendencje. Sumienie podejmuje rozpoznanie poprzez stałe wyposażenie człowieka do osądu, to znaczy oceny poczynań własnych i innych. Z jego definicji powstają różne koncepcje moralności i teorie wychowania, w których sumienie jest dla jednych najwyższą normą postępowania, a dla drugich wyznacznikiem życia chrześcijańskiego, który może przeciwstawić się uznanemu zewnętrznemu autorytetowi¹.

Papież uważa, że Katechizmem Kościoła Katolickiego, że sumienie moralne jest sądem, dyktatem rozumu, przez który osoba ludzka rozpoznaje jakość konkretnego czynu, który zamierza wykonać lub którego dokonuje. Jest ono spontanicznym skierowaniem ku dobru oraz zdolnością człowieka do pojmowania prawdy. Sumienie to „głos Boży” i światło, które z faktu stworzenia i odkupienia przez Chrystusa ma nienaruszalną godność (por. Rdz 1, 27; Rz 2, 15–16)².

¹ Benedykt XVI, *Bez fundamentu etycznego prawom człowieka brak oparcia*, przemówienie (dalej–przem.) po koncercie z okazji 60 – lecia Deklaracji Praw Człowieka, Rzym, 10.12.2008, OsRomPol 30 (2009) nr 2, 19. Por. J. Ratzinger, *Kościół wspólnotą*, Lublin 1993, 104. W światowej literaturze na temat koncepcji sumienia i roli czynnika religijnego warto wymienić: S. Pinckaers, *La conception chrétienne de la conscience morale*, Nova et Vetera, 66 (1991), 81–99; G. Cottier, *Le refus moderne de la conscience morale*, Nova et Vetera, 61 (1992), 241–258; T.J. Kodera, *Reshaping of Conscience: Religion, Education and Multiculturalism*, Anglican Theological Review, 78 (1996), 475–492; A. Dartigues, *Le problème philosophique de la conscience*, Bulletin de Littérature Ecclésiastique, 4 (1998), 9–19; Ch. Curran, *Conscience*, New York 2004; H. Gehman, *A New Interpretation of Conscience: Where Care for the Self, Attention to the World, and Hearing God Intersect?*, Modern Believing, 48 (2007), 26–35; D. Weber, E. Voegelin: *Conscience, histoire et expériences de la transcendance*, Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques, 93 (2009), 799–806; Ch. Tollefsen, *Conscience, Religion and the State*, The American Journal of Jurisprudence. An International Forum for Legal Philosophy, 54 (2009), 93–115; E. Tawil, *La liberté de conscience dans la doctrine catholique des relations Église-État avant et après le concile Vatican II*, Conscience et liberté, 70 (2009), 7–14; A. Egan, *Conscience, Spirit, Discernment: The Holy Spirit, the Spiritual Exercises and the Formation of Moral Conscience*, Journal of Theology for Southern Africa, 138 (2010), 57–70; J. Dori, *Religions et liberté religieuse*, Conscience et liberté, 71 (2010), 7–16; L.T. Somme, *La conscience morale à Vatican II et dans le Magistère postérieur*, Revue Thomiste, 110 (2010), 217–240; C. Evans, *Religion et liberté d'expression*, Conscience et liberté, 72 (2011), 10–30; F. Desplan, *La place de la religion dans les reconstructions nationales: Une reconnaissance implicite de l'universalité*, Conscience et liberté, 73 (2012), 99–108; A. Smith, *The Phases and Functions of Freedom of Conscience*, in: J. Witte, M.C. Green, *Religion and Human Rights*, London 2012, 155–169; R. Kiska, *Liberté de pensée, de conscience et de religion: Droit fondamental contre positivisme legal*, Conscience et liberté, 73 (2012), 109–129; A. Lusvardi, *The Law of Conscience: Catholic Teaching on Conscience from Leo XIII to John Paul II*, Logos Catholic, 15 (2012), 13–41; A. Dominique, *Liberté religieuse, liberté de conscience: Un angle de saisie de la problématique de la conversion au xx siècle*, in: B. Bakhouché, *Dynamiques de conversion*, New York 2012, 101–116.

² Benedykt XVI: *Życie jest pierwszym dobrem, jakie otrzymujemy od Boga, i podstawą wszystkich innych*, Przem. do uczestników zgromadzenia plenarnego papieskiej Akademii „Pro Vita”, Rzym, 24.02.2007, OsRomPol 28 (2007) nr 5, 44; *Konferencja prasowa podczas lotu w drodze Zie-*

Sumienie moralne nie jest pojmowane przez Papieża jako legalistyczne lub jako nieosobowe uznanie i aplikacja jakiegoś prawa lub normy, ale jest sądem osobowym. Jest wysiłkiem nie tylko rozumu zdążającego ku prawdzie, ale także woli. Towarzyszy osobie w jej rozwoju i nie działa mechanicznie, tylko podnosi ją do bycia podmiotem dla samej siebie. Jest tajemniczym i decydującym miejscem, gdzie zostaje przerzucony pomost między wiarą a konkretnym czynem człowieka. Analizując sytuację króla Salomona z Drugiej Księgi Królewskiej oraz Listy św. Pawła, Papież nazywa sumienie *rozumem otwartym na język bytu*³. To dynamiczna siła po stronie najgłębszych pokładów ludzkiego ducha (por. 1 Krl 3, 9; Rz 2, 14). W nim ujawnia się i konkretyzuje cały ciężar gatunkowy moralnej treści człowieczeństwa, jego godność i majestat.

Według Benedykta XVI w człowieku występuje jakieś pierwotne poczucie dobra i zła, predyspozycja, prasumienie (zjawisko synderezy), które nie jest odzwierciedleniem panujących w danym czasie uwarunkowań społecznych, ale narzuca się mocą naturalnego prawa i łaski. Człowiek, kierując się synderezą, pieczęcią Stwórcy, skłania się do aktualizacji dobra i kształtuje swoje sumienie⁴. By głębiej zrozumieć zjawisko sumienia u Benedykta XVI, należy zwrócić uwagę na intuicje, które zawarł wcześniej jako profesor teologii.

Powołując się na myśl średniowieczną, Joseph Ratzinger już jako młody teolog uznaje dwa pojęcia sumienia, które się między sobą nie tylko różnią, ale są również wzajemnie powiązane.

Pierwsze to jest pojęcie *synderesis*, które wywodzi się z myśli stoickiej. J. Ratzinger, korzystając z myśli Platona i św. Augustyna, zastępuje treść powyższego pojęcia przez anamnezę – *anamnesis* rozumiane jako prawspomnienie dobra i prawdy, według którego człowiek stworzony na obraz i podobieństwo Boże dąży do zgod-

mi Świętej, przem., 8.05.2009, OsRomPol 30 (2009) nr 6, 5; *Gdy człowiek postępuje wbrew sumieniu, rani samego siebie*, przem., z okazji zgromadzenia generalnego Papieskiej Akademii „Pro Vita”, Rzym, 26.02.2011, OsRomPol 32 (2011) nr 4, 15. Określenie sumienia jako „głos Boży”, z którego korzysta Papież, można spotkać w dokumentach Kościoła, np.: Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym, *Gaudium et spes*, Rzym, 7.12.1965, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekrety, deklaracje*, Poznań 1968, 548; *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994, 416.

³ Benedykt XVI, *Serce rozumne. Refleksje na temat podstaw prawa*, przem., w Bundestagu, Rzym, 22.09.2011, OsRomPol 32 (2011) nr 10–11, 40.

⁴ Benedykt XVI: *Aby nauka nie stała się kryterium dobra*, przem. do uczestników kolokwium na temat *Zmieniająca się tożsamość człowieka*, Rzym, 28. 01. 2008, OsRomPol 29 (2008) nr 3, 34. J. Ratzinger opisując przykład Bartłomieja de Las Casas w powieści R. Schneidera określa tajemnice sumienia nie z punktu widzenia psychologii nadjaźni. Wedle tej nauki bowiem takie sumienie umożliwiałoby człowiekowi samorealizację, staje się wymogiem społecznej konwencji. Sumienie według J. Ratzingera nie jest ograniczeniem wolności chrześcijańskiej, od której należy się uwolnić (A. Hitler) lub nie stanowi alibi dla subiektywnego usprawiedliwienia własnej niepoprawności. Zjawisko synderezy jest powszechne i wynika z natury człowieka, ale ten głos sumienia może być zagłuszony. Więcej na ten temat zob. J. Ratzinger: *Sumienie w dziejach*, w: tenże, KEP, 214, 215; *Bóg i świat. Wiara i życie w dzisiejszych czasach*, Z kardynałem Josephem Ratzingerem–Benedyktem XVI rozmawia Peter Seewald, Kraków 2005, 127. Por. także: M.B. Ashley, *Życie prawdą w miłości. Biblijne wprowadzenie do teologii moralnej*, Poznań 2008, 122–123; K. Rahner, *Syneidesis*, w: *Mały słownik teologiczny*, red. K. Rahner, H. Vorgrimler, Warszawa 1996, 441–442; H. Skorowski, *Sumienie*, w: *Słownik społeczny*, red. B. Szlachta, Kraków 2004, 1384–1385.

ności działania z wyborami wedle wymagań Bożych. Treść tego pojęcia *anamnesis*, jego zdaniem, bardziej współbrzmi z danymi biblijnymi. Chodzi o uwzględnienie woli w jej decyzji poznania tych pierwotnych zasad moralnych. To doświadczenie niezmiennych norm, zasad dobra, nie zwalnia człowieka – jak w przypadku Platona – od poszukiwania tego, co w konkretnej sytuacji jest etycznie dobre. Oznacza w sensie dosłownym to, co św. Paweł pisze: *Bo gdy poganie, którzy Prawa nie mają, idąc za naturą, czynią to, co Prawo nakazuje, sami dla siebie są Prawem. Wykazują oni, że treść Prawa wypisana jest w ich sercach, gdy zarazem ich sumienie staje jako świadek* (Rz 2, 14n)⁵. Ta wiedza nie jest tylko statyczną myślą, zgromadzeniem treści, ale ma charakter dynamiczny, aktywny, jest przyporządkowana naszej rozumnej naturze. To pra-poznanie, anamneza źródła, jest wewnętrznym zmysłem do rozpoznania tego, co istotne i odcisnięte w nas, samego dobra, oraz usłyszeniem głosu wydobywającego się z tego źródła, którego człowiek powinien słuchać i według niego starać się żyć. W tej przestrzeni-sumieniu, jak w echu, człowiek słyszy głos wydobywający się ze źródła jego natury, do pójścia za tym, co dobre i wartościowe⁶.

Drugim pojęciem opisującym zjawisko sumienia jest *conscientia*. J. Ratzinger wyraźnie uznaje istnienie obiektywnego sumienia, wspólnej wiedzy – *conscientia* oraz osądu istniejącego w człowieku, które są otwarte na głos Prawdy Bożej i wartości. Akt sumienia, składający się z tej wiedzy, wykorzystuje ją w poszczególnych sytuacjach życiowych, a dzięki refleksji, rozważaniu czynów, dokonuje oceny moralnej stosownie do ich materii, celu i okoliczności. Tym, co warunkuje poznanie tej wiedzy w sumieniu, jest nie tylko rozum, ale także wola, która decyduje o poznaniu i wyborach człowieka⁷. Ta wiedza zakłada już niejako uposażenie moralne człowieka i dzięki intuicji, osądowi rozumu, prowadzi do zrozumienia tego, czym dysponuje jako właściwość swojej natury. Te niezienne zasady postępowania moralnego nie należą tylko do władzy rozumu, ale są naturalną sprawnością, która przynależy do synderezy (prasumienia) jako do sprawności. Dlatego z pomocą rozumu i woli oraz prasumienia człowiek sądzi zgodnie z naturą rzeczy, czyli prawdą. Taka sytuacja sugeruje fakt, że już moralne uposażenie i preferencja człowieka, jego postawa dotychczas, ma wpływ na poznanie tej wiedzy w sumieniu oraz na dalszą wedle niej formację. By zrozumieć to dopełnienie – przez czynnik woli – w koncepcji sumienia u J. Ratzingera warto przytoczyć jego myśl: *Zawsze, również od*

⁵ J. Ratzinger, *Prawda, wartości, władza. Kiedy społeczeństwo można uznać za pluralistyczne*, Kraków 1999, 47.

⁶ Zob. J. Ratzinger: *Służyć prawdzie*, Wrocław 2001, 25; *Prawda, wartości, władza. Kiedy społeczeństwo można uznać za pluralistyczne*, 48. Benedyktowi XVI bliska jest koncepcja sumienia J.H. Newmana, że sumienie to zdolność człowieka do rozpoznania prawdy. Por. Benedykt XVI, *Musimy trwać w wierze i czynić dobro*, przem., do Kurii Rzymskiej, Rzym, 20.12.2011, OsRomPol 32 (2011) nr 2, 38. O tej zdolności pisze już J. Ratzinger, dla którego sumienie to rozpoznawalna i nakazująca obecność głosu prawdy we wnętrzu samego podmiotu. Sumienie przewyższa zwykłą podmiotowość w spotkaniu prawdy Boga we wnętrzu człowieka. Por. także J. Ratzinger, *Kościół wspólnotą...*, 104–127.

⁷ Na akt sumienia składają się trzy współgrające elementy kontrolujące i edycyjne: rozpoznanie (*recognoscere*), poświadczenie (*testificare*) i osądzenie (*iudicare*). Więcej o współdziałaniu tych czynników zob. J. Ratzinger, *Prawda, wartości, władza...*, 53.

woli, która zamyka drogę do poznania bądź do niego prowadzi, zależy, czy człowiek coś tu (w sumieniu) rozpoznaje, czy niczego nie udaje mu się rozpoznać⁸. Dlatego syndereza oświeca sumienie, które w ten sposób staje się odbiciem światła Bożego w sądach człowieka.

Podsumowując, należy stwierdzić, że dla Papieża pojęcie sumienia ma charakter integralny. Uwzględnia bowiem jego ontologiczny i teologiczno-biblijny aspekt. Sumienie nie tylko poznaje teoretycznie treść tej współ-wiedzy z Bogiem, wartości i praw moralnych, woli Bożej, ale także dostrzega wymogi wartości i decyzji, które mimo zaciemnienia przez prądy i konfiguracje kulturowe, ukazują wybory człowiekowi oraz działanie moralnie dobre.

2. DOŚWIADCZENIE BOGA FUNDAMENTEM FORMACJI

Zdaniem Benedykta XVI zjawisko sumienia i norm obiektywnych, które wyraża, jest dzisiaj kwestionowane jako zasada działania moralnego człowieka i instancja normotwórcza. Prawda podmiotu-człowieka, nie jest tylko jego szczerością, a w konsekwencji nie jest jedyną wolnością. Należy podkreślić, że na jasność osądu sumienia mają wpływ także czynniki kulturowe, ale nie są one dominujące. To znaczy, że sumienie kształtuje się w człowieku, staje się subtelne bądź zaciera się w nim ostrość wymogów moralnych. Chociaż sumienie jest nam dane jako oczywisty fakt, to wymaga rozwoju i kształtowania według prawdy, aby dokonywane wybory moralne były na miarę człowieka. Dlatego kluczową rolę odgrywa doświadczenie Boga jako prawdy i miłości oraz wychowanie do przeżywania wartości w rodzinie i szkole.

To przeżycie i wychowanie do wartości może być *preambuła fidei* do usłyszenia i odkrycia źródła tych wartości, którym jest Bóg Jezusa Chrystusa. On jawi się w sumieniu jako głos naturalnego prawa moralnego. Wynika stąd podstawowe zadanie troski wszystkich odpowiedzialnych za młode pokolenie. Pisze o tym Papież: *Z ufnością chrześcijańscy wychowawcy mogą wyzwalać młodzież z ograniczeń pozytywizmu i pobudzać ich wrażliwość na prawdę, Boga i Jego dobroć. W ten sposób pomogą także kształtować jej sumienie, które – gdy jest wzbogacone przez wiarę – otwiera pewną drogę do wewnętrznego pokoju i szacunku dla innych*⁹.

Bóg w sumieniu jawi się przede wszystkim jako głos prawdy i miłości. Według Papieża kierowanie się w życiu sumieniem, organem autonomicznym, jego jasnym osądem gwarantuje budowę ładu w przestrzeni oddziaływania człowieka. Sumienie bowiem ma w sobie jasny ogląd prawdy Bożej i ludzkiej, także [...] *zbiór regul*

⁸ Tamże, 54. Ten czynnik wolitywny, który pomaga rozpoznać głos sumienia, staje się bardzo istotny, a często bywał zapomniany w nauce o sumieniu w teologii moralnej.

⁹ Benedykt XVI, *Wiara musi być prawdą obecną w naszych uczelniach i szkołach*, Przem. do profesorów i wychowawców na Katolickim Uniwersytecie Ameryki, Waszyngton 17.04.2008, OsRomPol 29 (2008) nr 5, 50. Por. także Jan Paweł II, Jan Paweł II, *Poszanowanie sumienia każdego człowieka warunkiem pokoju*, orędzie (dalej – or.), Rzym, 8.12.1990, OsRomPol 11 (1990) nr 12, 16–18.

postępowania indywidualnego i wzajemnych odniesień osób według zasad sprawiedliwości i solidarności, który jest wpisany w sumienia, w których odzwierciedla się mądry zamysł Boga¹⁰. Człowiek jako osoba może te pragnienia oraz normy poznać i za nimi podążyć. Gdyby bowiem tak nie było, to nie istniałaby prawdziwa wolność człowieka, a wskazania sumienia, szczere osądy, zredukowane byłyby do sądów uwarunkowanych społecznie, wynikających z determinizmu psychologicznego lub obyczaju kulturowego. Samo zaś sumienie byłoby refleksem społecznym lub kryterium ponadjednostkowym¹¹.

To przede wszystkim kryterium prawdy Bożej musi stać się fundamentem i światłem, by rozpoznać rzeczywiste znaczenie czynów jednostki, pomimo interesów grup społecznych, pluralizmu i subiektywizmu kulturowego w podejmowaniu decyzji, zmniejszając proces alienacji człowieka¹². Czynniki naturalne nie wystarczają w ukształtowaniu dobrego, jasnego, wrażliwego sumienia. Możliwości człowieka skażonego grzechem, także w tym aspekcie zostały ograniczone, dlatego tylko Chrystus umacnia w pełni – poprzez łaskę sakramentów – te naturalne skłonności poznania prawdy, wyboru i ukochania dobra, życia cnotliwego i czynów miłości.

Papież ma świadomość, że dopiero antropologia teologiczna przedstawia pewne intuicje wyjaśniające zjawisko sumienia, które w społeczeństwach XXI w. jest uznanym faktem. Istnienie tej wspólnej, podstawowej wiedzy w sumieniu, o tym co dobre, co należy czynić, czego unikać w życiu, świadczy o powszechności obowiązywania jego norm i kategorycznych sądów. Ten głos miłości, pochodzący od Boga, nie narzuca się kategorycznie, ale staje się wyzwaniem dla wolności człowieka, do opowiedzenia się za integralnym jego rozwojem. Normy te wynikają z prawego sumienia, są powszechne i obowiązują wszystkich ludzi, ponieważ są zakorzenione w prawie naturalnym. Ich źródło natomiast jest w Bogu i rozum ludzki w sposób pewny może je rozpoznać, uznać ich słuszność i podążyć we właściwych wyborach. Dlatego Papież stwierdza, że: *pierwszym zadaniem w procesie odrodzenia ludzkości jest, aby przywrócić człowiekowi prawdziwie ludzkie sumienie, oświecone obecnością Boga*¹³.

Jeśli Chrystus króluje w sercu człowieka za pośrednictwem sumienia, a on sam, dzięki sumieniu otwartemu i czystemu, w swoich wyborach będzie szedł za głosem Jego Ducha, to umacnia się w nim etos chrześcijański oraz pewność właściwej drogi w życiu, według ładu moralnego. Papież podkreśla ten fakt: *Na rozległym morzu kultury Chrystus zawsze potrzebuje „rybaków ludzi”, to znaczy ludzi sumienia, dobrze przygotowanych, oddających swoje zawodowe kompetencje na służbę dobra, a w ostatecznym rozrachunku, na służbę Królestwa Bożego*¹⁴.

¹⁰ Benedykt XVI, *Osoba ludzka sercem pokoju*, or., Rzym, 8.12.2006, OsRomPol 28 (2007) nr 2, 4.

¹¹ Przyjęcie różnych determinizmów sprzyja subiektywnemu, a później selektywnemu podejściu do wychowania sumienia. Zob. J. Ratzinger: *Kościół wspólnotą*, 104; *Służyć prawdzie*, 25.

¹² Benedykt XVI, *Życie jest pierwszym dobrem, jakie otrzymujemy od Boga, i podstawą wszystkich innych*, 44–45. Por. także J. Ratzinger, *Bóg i świat. Wiara i życie w dzisiejszych czasach*, 304.

¹³ Benedykt XVI, *Spotkanie Benedykta XVI z duchowieństwem diecezji rzymskiej*, Rzym, 7.02.2008, OsRomPol 28 (2007) nr 3, 42.

¹⁴ Benedykt XVI, *W poszukiwaniu prawdy o Bogu, człowieku i świecie*, przem. do pracowników i studentów Katolickiego Uniwersytetu „Sacro Cuore”, Rzym, 25.11.2005, OsRomPol 27 (2006) nr 6, 32. Związek prawdziwego dobra z człowiekiem w tradycji to *connaturalis* – współmierność.

Sumienie dla Papieża ma charakter religijny. Wiara w Boga Stwórcę jest dla człowieka wiarą w Boga sumienia, Boga Stwórcę, który jest bliski człowiekowi w swoim wnętrzu. Jest to Bóg wewnętrzny, ponieważ jest samą Powszechnością i zarazem jako Pan jest najgłębszym ośrodkiem człowieka i jego Zbawieniem. Papież zauważa: [...] *spotkanie z Bogiem budzi moje sumienie, aby nie podsuwało mi już samousprawiedliwienia, nie było odbiciem mnie samego i moich współczesnych, którzy mają na mnie wpływ, ale by było zdolnością słuchania samego Dobra*¹⁵.

Duch Święty i akt wiary przyjmuje Jezusa Chrystusa, który jako Osoba, zbawia człowieka i Jego nauczanie staje się *norma normans* (normą bezwzględną) i konkretną dla życia chrześcijańskiego. Ta bliskość Pana, Jego miłości w Duchu Świętym zostaje rozpoznana w sumieniu i staje się najwyższą oraz bezdyskusyjną normą działania człowieka wierzącego. W ten sposób dokonuje się wyznaczenie nowych norm, nowego prawa – prawa miłości Ducha Świętego. Właściwe osądy wedle obiektywnej prawdy Bożej stoją ponad prawem pozytywnym, tworzonym i udoskonalanym przez człowieka oraz decydują o tym, co dobre, od tego, co pozornie dobre (por. Rz 2, 15). W sercu dokonuje się rozeznanie indywidualne, które w pewnych sytuacjach może wyrzec się prawa, aby skorygować swoje działanie, z uwagi na słabe sumienie innych, delikatność i miłość. Człowiek, kierując się priorytetem prawdy tkwiącym w jego wnętrzu, także na bazie posłuszeństwa wierze, która budzi sumienie, powinien wybrać to, co go rozwija, uszlachetnia oraz stanowi o moralności jego czynów. Chodzi o to, aby w działaniu ludzkim górę wzięło dobrze uformowane sumienie bez wpływu różnych ideologii i pogoni za zyskiem lub karierą¹⁶.

3. SŁUCHANIE SŁOWA BOŻEGO, WIARA I MODLITWA

Obecnie w niektórych kręgach Europy Zachodniej dochodzi do absurdalnej tezy, w której obecność czynnika religijnego w formacji sumienia uważa się za zagrożenie wolności człowieka. Przyjmuje się, że prezentacja przez Kościół wiary chrześcijańskiej w wychowaniu sumienia staje się ideologią, która zniekształca i związuje religijnie człowieka z Bogiem. Zapomina się o tym, zdaniem Benedykta XVI, że

Ta współmierność zakorzeniona jest w cnotach wiary, nadziei i miłości i innych. Por. Benedykt XVI: *Rodzice, bądźcie przykładem wiary, nadziei i miłości*, homilia (dalej-hom.), Walencja, 9.07.2006, OsRomPol 27 (2006) nr 9–10, 17; *Jesteśmy uczniami i misjonarzami Chrystusa, aby nasze narody miały w Nim życie*, sesja inauguracyjna V Konferencji Ogólnej Episkopatu Ameryki Łacińskiej i Karaibów, Aparecida, 13.05.2007, OsRomPol 28 (2007) nr 9, 39; *Spotkanie Benedykta XVI z duchowieństwem diecezji rzymskiej*, 49. Prawość sumienia i autentyczna wierność Prawdzie–Jezusowi jest siłą przyciągającą innych do wspólnoty Kościoła. Por. także J. Ratzinger, *Tajemnica Jezusa Chrystusa*, Kielce 1994, 37. Znajomość prawa moralnego nie wystarczy, potrzeba bowiem nieustannego wysiłku człowieka, by potwierdzał w wyborach moralnych poznaną prawdę. Jan Paweł II, Encyklika *Veritatis splendor*, w: tenże, *Dziela zebrane. Encykliki*, Kraków 2006, 490–491.

¹⁵ Benedykt XVI, Encyklika *Spe salvi*, Rzym, 30.11.2007, OsRomPol 27 (2006) nr 3, 17. O tej umiejętności słuchania „głosu Boga” w sumieniu. Por. także J. Ratzinger, *Głoszenie Boga dzisiaj*, w: tenże, KEP, 70.

¹⁶ Zob. J. Ratzinger: *Europa. Jej podwaliny dzisiaj i jutro*, Kielce 2005, 88; *Bóg Jezusa Chrystusa. Medytacje o Bogu Trójjedynym*, Kraków 2006, 45.

Magisterium Kościoła poprzez władze nauczania bynajmniej nie ogranicza wolności sumienia, ale stoi na straży sumienia, jemu służy i nie narusza wolności człowieka, wprowadzając coś, co nie jest mu obce (normy moralne), ale jako autorytet moralny pomaga mu objawić te prawdy, które z faktu natury i łaski wiary są w nim obecne¹⁷. Kryterium prawdy ontologicznej i nade wszystko Bożej w życiu indywidualnym i społecznym musi stać przed wygodnym konsensusem, kolektywną ugoda, sukcesem czy aprobatą opinii publicznej. Głos sumienia nie pokrywa się zawsze z pragnieniami, upodobaniami ani oczekiwaniami z zewnątrz korzystniejszymi społecznie i politycznie.

Zdaniem Papieża, próbuje się często uzasadnić tezę, że głoszenie obiektywnej prawdy Bożej, nie jest konieczne, a nawet uciążliwe dla wolności sumienia, ponieważ najważniejsze jest działanie zgodne z głosem własnego subiektywnego sumienia, które daje dobre samopoczucie. Na tym właśnie polega nieład sumienia i serca człowieka, gdy określa dobro lub zło według własnego wyboru, zależnie od żądzy posiadania lub władzy¹⁸.

Zjawisko sumienia – *wewnętrzna bliskość Pana*¹⁹ – w każdym kontekście kulturowym wymaga oczyszczenia i formowania, by miało jasne widzenie rzeczywistości i umiejętność słuchania wewnętrznego głosu Boga oraz poddania swojego „ja” wymaganiom prawdy, by czynić miłość. Zdaniem Papieża [...] *dziś nie można uchylać się od konfrontacji z kulturą świecką, która w wielu częściach świata jest nie tylko coraz bardziej skłonna zacierać wszelkie ślady obecności Boga w życiu społeczeństwa i jednostki, ale próbuje też za pomocą różnych środków, które zwodzą na manowce prawe sumienia człowieka i odbierają mu jasność widzenia, osłabić jego zdolność do słuchania głosu Bożego*²⁰. Należy pamiętać, że to w akcie wiary człowiek przyjmuje w Duchu Świętym Jezusa jako Pana i Zbawiciela który staje się konkretną normą moralną chrześcijańskiego życia. Wtedy działanie człowieka staje się zgodne z rozpoznanym w sumieniu działaniem miłości Bożej, które staje się

¹⁷ Niektórzy próbują przeciwstawić papieski autorytet w kwestii moralności, wolności własnego sumienia. J. Ratzinger w odpowiedzi na takie zarzuty pisze: *Prawdziwy sens doktrynalnej kategoryczności papieża polega na tym, że papież jest rzecznikiem chrześcijańskiej pamięci. Papież niczego nie narzuca z zewnątrz, lecz rozwija i ochrania chrześcijańską pamięć. Dlatego przed toastem za papieża musi iść toast za sumienie, bo bez sumienia nie mogłoby być mowy o urzędzie papieskim*. J. Ratzinger, *Prawda, wartości, władza. Kiedy społeczeństwo można uznać za pluralistyczne*, 52. Papieżowi można dedykować drugi toast, ponieważ jego zadaniem jest wymaganie posłuszeństwa wobec prawdy, a nie przeciwstawianie się obiektywnej prawdzie. Por. Benedykt XVI, *Musimy trwać w wierze i czynić dobro*, 39.

¹⁸ Dla J. Ratzingera tacy świadkowie jak J.H. Newman, Sokrates, T. Morus są przykładami ludzi posłusznych prawdzie sumienia. Zob. J. Ratzinger, *Eschatologia a utopia*, w: tenże, KEP, 272. Por także: Ch. Morerod, *La conscience, voie vers Dieu et l'Église selon John Henry Newman*, Nova et Vetera, 86 (2011), 29–57; G. Solan, *John Henry Newman: De la conscience à l'Église*, in: K. Beaumont, *Lire John Henry Newman au XXIe siècle*, 2011, 63–79.

¹⁹ J. Ratzinger, *Pan jest blisko nas w naszym sumieniu, w swoim Słowie, osobowej obecności, Eucharystii*, w: tenże, *Eucharystia. Bóg jest blisko nas*, Kraków 2005, 121.

²⁰ Benedykt XVI, *Pomagajcie ludziom kochać Boga i służyć mu we wszystkim*, przem. podczas wizyty na Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim, Rzym, 3.11.2006, OsRomPol 28 (2007) nr 1, 22. Zob. tenże: *Spotkanie Benedykta XVI z duchowieństwem diecezji Belluno – Feltre i Treviso*, 36.

podstawowym kryterium dla niego. Stąd też rodzi się zadanie dla Kościoła, aby był otwarty na posłuch Słowa Bożego, by błędne sumienie nie rodziło dehumanizujących aktów moralnych oraz by nie zanikały publiczne wartości moralne.

Odpowiedzialność wszystkich wychowawców chrześcijańskich polega na tym, by przywrócić wygasły posłuch dla Słowa Bożego, który dzięki modlitwie będzie wyostrzone na jasne widzenie spraw ludzkich i Bożych. Poprzez sumienie i konsekwentne wybory dobra dokonuje się odnowa ładu moralnego w człowieku i życiu wspólnotowym. Papież podkreśla: *Na tym polega chrześcijańska odnowa społeczna oparta na przemianie sumienia, na wychowaniu moralnym i modlitwie: owszem, bo modlitwa daje siłę do wiary i walki o dobro, także wtedy, kiedy po ludzku mogłoby się odczuwacz zniechęcenie i rezygnację*²¹. Jasne, konkretne i zrozumiałe głoszenie Słowa Bożego powinno się łączyć z cierpliwym kształtowaniem sumienia każdego człowieka w duchu wolności i prowadzaniem go ku Prawdzie i Miłości w Chrystusie. Papież, podkreślając wartość modlitwy w formacji sumienia, wyjaśnia: *Bez modlitwy ludzkie „ja” zamyka się w sobie, a sumieniu, które powinno być echem głosu Bożego, grozi, że będzie jedynie odzwierciedlało „ja”, tak, że w konsekwencji wewnętrzny dialog stanie się monologiem, dając mnóstwo możliwości samousprawiedliwienia*²².

Człowiek odpowiada w swojej wolności i wykonuje jej polecenia, daje posłuch wierze, wedle głosu Prawdy i Miłości w życiu osobistym i społecznym. Tą gwarancją stałości oraz nierozzerwalnej więzi między poznaną w sumieniu prawdą i wolnością człowieka jest wiara w Boga-Jezusa Chrystusa. Papież wyjaśnia: *Dlatego pierwszym wkładem Kościoła w rozwój człowieka i ludów nie są środki materialne czy rozwiązania techniczne, ale głoszenie prawdy Chrystusa, która kształtuje sumienia i uczy autentycznej godności osoby i pracy, sprzyjając kształtowaniu się kultury, która prawdziwie odpowiada na wszystkie pytania człowieka*²³. Na tej drodze posłuszeństwa Bogu, w płaszczyźnie sumienia z przestrzegania prawa moralnego może zrodzić się głęboki trwały pokój jako owoc tego ładu w sercu człowieka i życiu społecznym. Ten pokój, który jest łaską Chrystusa, wymaga od człowieka formacji odpowiedzialnego sumienia i konsekwencji dobrych wyborów.

Wiara nie usprawiedliwia pychy uśpionego sumienia i zarozumiałości tych ludzi, którzy uważają swój osąd jako absolutny i zawsze prawdziwy. Wiara budzi sumienie cierpiące, walczące i profetyczne. Wiara w Chrystusa jest prawdziwa, bo nie pomnaża władzy swojego „ja”, lecz staje się wyzwaniem i pobudką dla sumienia oraz zakreśla granice „absolutyzmowi własnej prawdy”, a jednocześnie nie pomniejsza roli i oceny indywidualnego sumienia. Dzięki wierze w Boga sumienie jed-

²¹ Benedykt XVI, *Maryja jest gwiazdą Nadziei na morzu życia, Maryja jest gwiazdą Nadziei na morzu życia*, Santa Maria di Leuca, 14.06.2008, OsRomPol 29 (2008) nr 7–8, 7.

²² Benedykt XVI, *Nie ma nadziei bez modlitwy*, Rzym, 6 II 2008 r., OsRomPol 29 (2008) nr 3, 25.

²³ Benedykt XVI, *Jezus, widzicie tłumy, litował się nad nimi*, Rzym, 29 IX 2005 r., OsRomPol 27 (2006) nr 3, 22. Zob. także: *Psalm 112 – szczęście bogobojnego*, AG, Rzym, 2.11.2005, OsRomPol 27 (2006) nr 3, 38; *Potrzebny jest umiar i solidarność, aby zwalczyć ubóstwo*, hom. Rzym, 1.01.2009, OsRomPol 30 (2009) nr 2, 41. Por. także J. Ratzinger, *Sól ziemi. Chrześcijaństwo i Kościół Katolicki na przełomie tysiącleci*, Z kardynałem Josephem Ratzingerem (Benedyktem XVI) rozmawia Peter Seewald, Kraków 2005, 67.

nostki nie jest autonomicznym podmiotem określającym kryteria dobra i zła w sposób bezwzględny.

Taka postawa wymaga modlitwy i dialogu z Bogiem, by ludzkie „ja” nie dokonywało usprawiedliwiającego monologu legitymizującego swoich wyborów, ale było otwarte na iskrę łaski (sumienie) weryfikującą motywację, działania i wartość moralnych wyborów. Modlitwa i adoracja Pana w Najświętszym Sakramencie jest szkołą kształtowania sumienia, natomiast jego zagłuszenie, to brama wstępu przemocy, która niszczy porządek spraw Bożych i ludzkich, godząc w pokój. Modlitwa gwarantuje otwarcie własnego podmiotu na innych, bo wolność spotkania z Bogiem i posłuszeństwo Jemu samemu, przekracza granice własnego zadowolenia i odpowiada na wezwanie do służby drugiemu człowiekowi. Bez modlitwy następuje zamknięcie człowieka w swoim *ego*, a sumienie zamiast dopuszczać głos Boga, staje się echem własnego „ja” i będzie słuchało swoich usprawiedliwiających argumentów²⁴.

Konstatując, należy stwierdzić, że zadaniem człowieka staje się w modlitwie otwarcie na prawdę Boga, Prawdę i Miłość obecnego dzięki łasce Ducha Świętego w sercu człowieka jako sanktuarium kryjące najszlachetniejsze aspiracje. Głos Boga w sumieniu nie ogranicza wolności człowieka, ale pokazuje jej nowy zakres i zaprasza do pójścia według jego zamysłu miłości, by wybierać życie i to, co jemu służy w rodzinie i społeczności. Dzięki słuchaniu Słowa Bożego, pogłębianiu wiary i modlitwie jako dialogu z Bogiem, sumienie otwiera się na uniwersalną prawdę i zobowiązuje się w nim do moralnej odpowiedzi na nią. Bóg uświadamia skończoność człowiekowi nie po to, by go ograniczać w jakiej mierze, ale mobilizować do lepszego życia według uniwersalnych wartości ludzkich i Bożych oraz pokazywać jego godność i wielkość jako istoty moralnej działającej w społeczeństwie.

4. SAKRAMENT POJEDNANIA I EUCHARYSTII

Sakramenty Kościoła są nieocenioną pomocą w formacji sumienia, które na drodze sakramentalnej ma zawsze charakter działania łaski Pana. W szczególności dwa sakramenty; pokuty i pojednania oraz Eucharystii przyczyniają się do formowania go w prawości.

Sakrament pokuty i pojednania jest szansą, by pouczyć sumienie, co jest dobre, a co złe. W tym sakramencie człowiek doświadcza osobowej miłości, którą jest Chrystus. To spotkanie uwrażliwia człowieka na wartości. Sumienie nie jest nieomyślne, dlatego potrzebuje nieustannej korekty i potwierdzenia ze strony prawdy do niego uprzedniej. Chodzi o takie nawrócenie człowieka, w którym jest on w stanie rozeznac w każdej sytuacji powołanie, wręcz wezwanie do dobra, które się objawia. Dlatego świadomość grzechu i żal za niego człowiek stara się ukierunkować nie tyle na poczucie winy i chorobliwym lęku, ile na doświadczeniu skruchy, która przyzywa miłosne spojrzenie Boga, skłonnego do przebaczenia. Wyrzut sumienia przemienia się w ten sposób w zbawczą miłość, która potrafi cierpieć. Przez takie nawrócenie

²⁴ Zob. Benedykt XVI, *Nie ma nadziei bez modlitwy*, 25. Por. także: Jan Paweł II, *List z okazji 300. rocznicy urodzin św. Alfonsa Marii Liguoriego*, Rzym, 24.09.1996, OsRomPol 18 (1997) nr 1, 13.

w Duchu Świętym człowiek doświadcza Bożego przebaczenia. To doświadczenie łaski w sakramencie pokuty oczyszcza sumienie z iluzji prawdy oraz staje się źródłem głębokiego pokoju opartego na zachowywaniu prawa Bożego i miłości. Papież trafnie dodaje [...] *posłuszeństwo Bogu jest źródłem nadziei oraz wewnętrznego i zewnętrznego ładu. Z przestrzegania prawa moralnego rodzi się głęboki pokój sumienia*²⁵.

Ważną rolę w formacji sumienia odgrywa także sakrament Eucharystii, który jest żywotnym ośrodkiem Kościoła, jego źródłem i szczytem duchowego życia. W niej dokonuje się spotkanie z osobowym Bogiem, który jest miłością. Poprzez ten sakrament Jezus włącza wiernych w tajemnice swej miłości, która się udziela. Skoro Chrystus jest: *drogą, prawdą, życiem*, to sakrament Eucharystii odgrywa istotną rolę w wychowaniu sumienia i rozwoju każdej osoby (por. J 14, 6). Powyższe stwierdzenie Papież dopełnia, gdy pisze: *Uczestniczenie w niedzielnym zgromadzeniu liturgicznym wraz z braćmi i siostrami, z którymi tworzy się jedno ciało w Chrystusie Jezusie, jest nakazem chrześcijańskiego sumienia i równocześnie ono formuje to chrześcijańskie sumienie*²⁶. Zatem doświadczenie bliskości Pana jest aktem prawdy i miłości, która kształtuje i zobowiązuje wszystkich do komunii w Jego Ciele. Ponadto Eucharystia jest sakramentem zażyłości z Panem, który *oczyszcza sumienia z martwych uczynków* (por. Hbr 9, 14). Wynika stąd, że Bóg jako Prawda stanowi, centralny punkt odniesienia wyborów człowieka. Docieranie do prawdy, nie obojętność na nią, to docieranie do źródła-Boga samego, a w konsekwencji do hierarchii wartości moralnych, która porządkuje wnętrze człowieka i wspólnoty, w jakiej człowiek egzystuje.

5. ZAKOŃCZENIE

Podsumowując, należy stwierdzić, że zdaniem Benedykta XVI właściwe ukształtowanie sumienia domaga się uznania czynnika religijnego. Wychowanie sumienia, z jednej strony, zakłada poszukiwanie i otwarcie się na prawdę ontologiczną oraz podążanie za jej głosem, z drugiej natomiast zakłada działanie łaski Bożej, aby w akcie wiary podążyć za Jezusem. Wezwanie do formacji sumienia jest wejściem

²⁵ Benedykt XVI, *Psalm 112 – szczęście bogobojnego*, 38. Wierność Bogu jest źródłem pokoju serca, którego duch tego świata dać nie może. Por. J. Ratzinger: *Sumienie w dziejach*, w: tenże, KEP, 217; *O niezbywalności chrześcijaństwa we współczesnym świecie*, w: tenże, KEP, 254; *Chrystus i Jego Kościół*, Kraków 2005, 48; *Droga paschalna*, Kraków 2001, 17; *Sól ziemi. Chrześcijaństwo i Kościół Katolicki na przełomie tysiącleci*, Z kardynałem Josephem Ratzingerem (Benedyktem XVI) rozmawia Peter Seewald, Kraków 2005, 67. Wierność prawu Bożemu jest łaską Ducha Świętego. Por. także Jan Paweł II, Encyklika *Veritatis splendor*, w: tenże, *Dziela zebrane. Encykliki*, Kraków 2006, 480.

²⁶ Benedykt XVI, *Adhortacja Sacramentum Caritatis*, Rzym, 22.02.2007, OsRomPol 28 (2007) nr 4, 33. Zob. tenże: *Aby głosić całemu światu żywą obecność Chrystusa*, or., Rzym, 20.04.2005, OsRomPol 26 (2005) nr 6, 5; *Odkryjmy piękno nawrócenia*, Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”, Rzym, 11 III 2007 r., OsRomPol 28 (2007) nr 4, 47. Por. także: R. Norvila, *Sakrament pojednania*, Wypowiedź na XI Zwyczajnym Zgromadzeniu Ogólnym Synodu Biskupów, Rzym, 4 X 2005 r., OsRomPol 27 (2006) nr 1, 16; L. Molina, *Sumienie i prawda*, OsRomPol 15 (1994) nr 4, 44.

na drogę nawrócenia, która oczyszcza moralny sąd człowieka z naleciałości kulturowych. Potrzeba zatem plenipotencji łaski, by siła pokuty, dzięki której zostaje wymazana wina, uwidoczniła wyzwalającą siłę prawdy, która dopełnia się w konkretnym czynie miłości. Stąd też doświadczenie osobowego Boga oraz tęsknota za wymaganiami prawdy leżą u źródeł formacji sumienia. Dopiero serce człowieka opowiadające się za Bogiem, wyrażające się umiłowaniem tego, co dobre i szlachetne staje się źródłem właściwych ocen sumienia, jego wrażliwości i prawości.

BIBLIOGRAFIA

1. Pisma Benedykta XVI

- Aby głosić całemu światu żywą obecność Chrystusa*, Rzym, 20.04.2005, OsRomPol 26 (2005) nr 6, 4–6.
- Jeżus, widząc tłumy, litował się nad nimi*, Rzym, 29.09.2005, OsRomPol 27 (2006) nr 3, 21–23.
- Psalm 112 – szczęście bogobojnego*, AG, Rzym, 2.11.2005, OsRomPol 27 (2006) nr 3, 38–39.
- W poszukiwaniu prawdy o Bogu człowieku i świecie*, przem. do pracowników i studentów Katolickiego Uniwersytetu „Sacro Cuore”, Rzym, 25.11.2005, OsRomPol 27 (2006) nr 6, 31–33.
- Rodzice, bądźcie przykładem wiary, nadziei i miłości*, Walencja, 9.07.2006, OsRomPol 27 (2006) nr 9–10, 16–18.
- Pomagajcie ludziom kochać Boga i służyć mu we wszystkim*, przem. podczas wizyty na Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim, Rzym, 3.11.2006, OsRomPol 28 (2007) nr 1, 20–23.
- Osoba ludzka sercem pokoju*, Rzym, 8.12.2006, OsRomPol 28 (2007) nr 2, 4–8.
- Adhortacja apostolska Sacramentum caritatis*, Rzym, 22.02.2007, OsRomPol 28 (2007) nr 4, 4–42.
- Życie jest pierwszym dobrem, jakie otrzymujemy od Boga, i podstawą wszystkich innych*, Przem. do uczestników zgromadzenia plenarnego papieskiej Akademii „Pro Vita”, Rzym, 24.02.2007, OsRomPol 28 (2007) nr 5, 44–45.
- Odkryjmy piękno nawrócenia, Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”*, Rzym, 11.03.2007, OsRomPol 28 (2007) nr 4, 47.
- Jesteśmy uczniami i misjonarzami Chrystusa, aby nasze narody miały w Nim życie*, Sesja inauguracyjna V Konferencji Ogólnej Episkopatu Ameryki Łacińskiej i Karaibów, Aparecida, 13.05.2007, OsRomPol 28 (2007) nr 9, 36–40.
- Spotkanie Benedykta XVI z duchowieństwem diecezji Belluno – Feltre i Treviso*, Auronzo di Cadore, 24.07.2007, OsRomPol 28 (2007) nr 10–11, 36–37.
- Encyklika Spe salvi*, Rzym, 30.11.2007, OsRomPol 27 (2006) nr 3, 4–21.
- Aby nauka nie stała się kryterium dobra*, przem. do uczestników kolokwium na temat „Zmieniająca się tożsamość człowieka”, Rzym, 28.01.2008, OsRomPol 29 (2008) nr 3, 34–35.
- Nie ma nadziei bez modlitwy*, Rzym, 6.02.2008, OsRomPol 29 (2008) nr 3, 25.
- Spotkanie Benedykta XVI z duchowieństwem diecezji rzymskiej*, Rzym, 7.02.2008, OsRomPol 28 (2007) nr 3, 39–50.
- Odpowiedzi Papieża na pytania młodzieży*, Loreto, 2.09.2007, OsRomPol 28 (2007) nr 10–11, 6–8.
- Wiara musi być naprawdę obecna w naszych uczelniach i szkołach*, Przem. do profesorów i wychowawców na Katolickim Uniwersytecie Ameryki, Waszyngton 17.04.2008, OsRomPol 29 (2008) nr 5, 48–51.
- Maryja jest gwiazdą Nadziei na morzu życia*, Santa Maria di Leuca, 14.06.2008, OsRomPol 29 (2008) nr 7–8, 5–7.
- Bez fundamentu etycznego prawom człowieka brak oparcia*, Przemówienie po koncercie z okazji 60-lecia Deklaracji Praw Człowieka, Rzym, 10.12.2008, OsRomPol 30 (2009) nr 2, 18–19.

- Potrzebny jest umiar i solidarność, aby zwalczyć ubóstwo*, Rzym, 1.01.2009, OsRomPol 30 (2009) nr 2, 40–42.
- Konferencja prasowa podczas lotu w drodze Ziemi Świętej*, 8.05.2009, OsRomPol 30 (2009) nr 6, 5–6.
- Gdy człowiek postępuje wbrew sumieniu, rani samego siebie*, Przem., z okazji zgromadzenia generalnego Papieskiej Akademii „Pro Vita”, Rzym, 26.02.2011, OsRomPol 32 (2011) nr 4, 14–16.
- Serce rozumne. Refleksje na temat podstaw prawa*, Przem., w Bundestagu, Rzym, 22.09.2011, OsRomPol 32 (2011) nr 10–11, 38–41.
- Musimy trwać w wierze i czynić dobro*, Rzym, 20.12.2011, OsRomPol 32 (2011) nr 2, 35–39.

2. Pisma Josepha Ratzingera

- Kościół – Ekumenizm – Polityka* (dalej KEP), Kol.ComP, nr 5, Poznań–Warszawa 1990.
- Głoszenie Boga dzisiaj*, w: KEP, 67–81.
- Sumienie w dziejach*, w: KEP, 212–223.
- O niezbywalności chrześcijaństwa we współczesnym świecie*, w: KEP, 243–257.
- Eschatologia a utopia*, w: KEP, 271–286.
- Kościół wspólnotą*, tł. W. Życiński, Lublin 1993.
- Tajemnica Jezusa Chrystusa*, tł. J. Płoska, Kielce 1994.
- Prawda, wartości, władza. Kiedy społeczeństwo można uznać za pluralistyczne*, tł. G. Sowiński, Kraków 1999.
- Droga paschalna*, tł. W. Szymon, Kraków 2001.
- Śłużyć prawdzie*, tł. A. Warkotach, Wrocław 2001.
- Bóg i świat. Wiara i życie w dzisiejszych czasach*. Z kardynałem Josephem Ratzingerem–Benedyktem XVI rozmawia Peter Seewald, tł. G. Sowiński, Kraków 2005.
- Chrystus i Jego Kościół*, tł. W. Szymon, Kraków 2005.
- Eucharystia. Bóg jest blisko nas*, tł. M. Rodkiewicz, Kraków 2005.
- Pan jest blisko nas w naszym sumieniu, w swoim Słowie, osobowej obecności, Eucharystii*, w: J. Ratzinger, *Eucharystia. Bóg jest blisko nas*, 117–123.
- Europa. Jej podwaliny dzisiaj i jutro*, tł. Czerwik, Kielce 2005.
- Sól ziemi. Chrześcijaństwo i Kościół Katolicki na przełomie tysiącleci*, Z kardynałem Josephem Ratzingerem (Benedyktem XVI) rozmawia Peter Seewald, tł. G. Sowiński, Kraków 2005.
- Bóg Jezusa Chrystusa. Medytacje o Bogu Trójjedynym*, tł. J. Zychowicz, Kraków 2006.

3. Inne dokumenty

- Ashley M.B., *Żyć prawdą w miłości. Biblijne wprowadzenie do teologii moralnej*, Poznań 2008.
- Bakhouche B., *Dynamiques de conversion*, New York 2012.
- Beaumont K., *Lire John Henry Newman au XXIe siècle*, 2011.
- Cottier G., *Le refus moderne de la conscience morale*, Nova et Vetera, 61 (1992), 241–258.
- Curran Ch., *Conscience*, New York 2004.
- Dartigues A., *Le problème philosophique de la conscience*, Bulletin de Littérature Ecclésiastique, 4 (1998), 9–19.
- Desplan F., *La place de la religion dans les reconstructions nationales: Une reconnaissance implicite de l'universalité*, Conscience et liberté, 73 (2012), 99–108.
- Dominique A., *Liberté religieuse, liberté de conscience: Un angle de saisie de la problématique de la conversion au xx siècle*, in: B. Bakhouche, *Dynamiques de conversion*, New York 2012, 101–111.
- Dori J., *Religions et liberté religieuse*, Conscience et liberté, 71 (2010), 7–16.
- Egan A., *Conscience, Spirit, Discernment: The Holy Spirit, the Spiritual Exercises and the Formation of Moral Conscience*, Journal of Theology for Southern Africa, 138 (2010), 57–70.
- Evans C., *Religion et liberté d'expression*, Conscience et liberté, 72 (2011), 10–30.

- Gehman H., *A New Interpretation of Conscience: Where Care for the Self, Attention to the World, and Hearing God Intersect?*, *Modern Believing*, 48 (2007), 26–35.
- Jan Paweł II, *Dziela zebrane Jana Pawła II. Encykliki*, Kraków 2006.
- Jan Paweł II, Encyklika *Veritatis splendor*, w: Jan Paweł II, *Dziela zebrane Jana Pawła II. Encykliki*, Kraków 2006, 453–525.
- Jan Paweł II, *List z okazji 300 rocznicy urodzin św. Alfonsa Marii Liguoriego*, Rzym, 24.09.1996, *OsRomPol* 18 (1997) nr 1, 13.
- Jan Paweł II, *Poszanowanie sumienia każdego człowieka warunkiem pokoju*, orędzie, Rzym, 8.12.1990, *OsRomPol* 11 (1990) nr 12, 16–18.
- Katechizm Kościoła Katolickiego, Poznań 1994.
- Kiska R., *Liberté de pensée, de conscience et de religion: Droit fondamental contre positivisme legal*, *Conscience et liberté*, 73 (2012), 109–129.
- Kodera T.J., *Reshaping of Conscience: Religion, Education and Multiculturalism*, *Anglican Theological Review*, 78 (1996), 475–492.
- Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym, *Gaudium et spes*, Rzym, 7.12.1965, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, 537–620.
- Lusvardi A., *The Law of Conscience: Catholic Teaching on Conscience from Leo XIII to John Paul II*, *Logos Catholic*, 15 (2012), 13–41
- Molina L., *Sumienie i prawda*, *OsRomPol* 15 (1994) nr 4, 44.
- Morerod Ch., *La conscience, voie vers Dieu et l'Église selon John Henry Newman*, *Nova et Vetera*, 86 (2011), 29–57.
- Norvila R., *Sakrament pojednania*, Wypowiedź na XI Zwyczajnym Zgromadzeniu Ogólnym Synodu Biskupów, Rzym, 4.10.2005, *OsRomPol* 27.
- Pinckaers, *La conception chrétienne de la conscience morale*, *Nova et Vetera*, 66 (1991), 81–99.
- Mały słownik teologiczny*, red. K. Rahner, H. Vorgrimler, Warszawa 1996.
- Rahner K., *Syneidesis*, w: *Mały słownik teologiczny*, red. K. Rahner, H. Vorgrimler, Warszawa 1996, 441–442.
- Skorowski H., *Sumienie*, w: *Słownik społeczny*, red. B. Szlachta, Kraków 2004, 1384–1385.
- Smith A., *The Phases and Functions of Freedom of Conscience*, in: J. Witte, M.C. Green (ed), *Religion and Human Rights*, London 2012, 155–169.
- Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekryty, Deklaracje*, Poznań 1968.
- Solan G., *John Henry Newman: De la conscience à l'Église*, in: K. Beaumont, *Lire John Henry Newman au XXIe siècle*, 2011, 63–79.
- Somme L.T., *La conscience morale à Vatican II et dans le Magistère postérieur*, *Revue Thomiste*, 110 (2010), 217–240.
- Słownik społeczny*, red. B. Szlachta, Kraków 2004.
- Tawil E., *La liberté de conscience dans la doctrine catholique des relations Église-État avant et après le concile Vatican II*, *Conscience et liberté*, 70 (2009), 7–14.
- Tollefsen Ch., *Conscience, Religion and the State*, *The American Journal of Jurisprudence. An International Forum for Legal Philosophy*, 54 (2009), 93–115.
- Voegelin E., *Conscience, histoire et expériences de la transcendance*, *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques*, 93 (2009), 799–806.
- Witte J., Green M.C., *Religion and Human Rights*, London 2012.

THE ROLE OF THE RELIGIOUS FACTOR IN FORMING CONSCIENCE IN THE TEACHING OF BENEDICT XVI

Summary

This article includes the problems of genesis and role of religion as an element in the formation of conscience in the thought of Benedict XVI. The article shows the sphere of conscience, in which a man can discover moral law, both natural and given. It is where the pre-cognition of principles governing moral values as well as the decisions concerning their practice in life take place. The revelation of God and His experience is fundamental to the values and norms; there are a challenge to human will. Shaping of one's conscience should be associated with the ability to perceive how moral order is being revealed in conscience and with the fact that it is a part of all people's shared experience. This is so as, according to the Pope, moral order in a person and in social life is closely bound with supernatural order, which is revealed to men as Truth and God's authority. We experience this Love through listening to the Word of God, faith development, prayer and participation in the sacraments, especially reconciliation and the Eucharist.

Key words: formation of conscience, religion, thought of Benedict XVI

Nota o Autorze

Ksiądz **Dominik LUBIŃSKI** – prezbiter archidiecezji łódzkiej, doktor nauk teologicznych w zakresie teologii moralnej. Studia podyplomowe na SWPS z psychologii rodziny. Jego obszar badań obejmuje nauczanie społeczno-moralne Benedykta XVI, psychologię i teologię rodziny.
Kontakt e-mail: paulubin@wp.pl